

Tehranə XUDAVERDİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: t.salmanova001@gmail.com

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA YOL XRONOTOPU

Açar sözlər: yol, xronotop, cığır, zamanın dövrüviliyi, yol sınaqları, nağıl, öz və yad məkan.

Summary

The road chronotope in Azerbaijani folk tales

The road chronotope is one of the main chronotopes participating in the arrangement of the Azerbaijani folktale space. The road chronotope manifests as a path, a crooked road, a bumpy road, a road in the sea, and etc. in the folk tales and forms a folk tale space with its components – as a meeting, random encounters, collisions, persecutions and obstacles. As a cultural act, the road belongs only to this world, there is no road concept in another world. The fact that in marginal spaces the road's being crooked, bumpy, and consisting of only paths is actually another form of having no ways. The article states that the road is a materialized form of time. In archaic thinking, time is imagined periodically, and according to it the road chronotope is formed. In folk tales, the road always begins in its own space and ends in its own space. Even if the protagonist finds his happiness in a strange country, as a rule, the completion of the tale with his returning to his home, to his starting point arises imagination about the periodicity of time.

Keywords: road, chronotope, path, periodicity of time, road trials, folk tale, own and strange space.

Резюме

Хронотоп дорога в азербайджанских народных сказок

Дорожный хронотоп – один из основных хронотопов, участвующих в устройстве азербайджанского сказочного пространства. Хронотоп дороги проявляется как тропинка, извилистая дорога, ухабистая дорога, дорога в море и т. д. в народных сказках и образует сказочное пространство со своими составляющими – встречами, случайными встречами, столкновениями, гонениями и препятствиями. Как культурный акт, дорога принадлежит только этому миру, в ином мире нет концепции дороги. Тот факт, что в краевых пространствах дорога извилистая, ухабистая и состоит только из тропинок, на самом деле является еще одной формой отсутствия путей. В статье говорится, что дорога – это материализованная форма времени. В архаическом мышлении время периодически представляют, и в соответствии с ним формируется дорожный хронотоп. В народных сказках дорога всегда начинается в своем пространстве и заканчивается в своем пространстве. Даже если главный герой находит свое счастье в чужой стране, как правило, завершение сказки возвращением домой, к его отправной точке возникает представление о периодичности времени.

Ключевые слова: дорога, хронотоп, путь, периодичность времени, дорожные испытания, народная сказка, собственное и чужое пространство.

Nağıl hərəkəti sevir. Ona görə orada statik təsvirlər yoxdur. Statik obyektlər haqqında da biz ancaq qəhrəmanın hərəkəti, yerdəyişmələri zamanı xəbər tuturuq. Qəhrəmanın yolu meşədən keçən zaman meşənin, dağda ov etdiyi zaman dağın təsviri verilir və s. Statik məqamlar nağıl strukturunda elə bir rol oynamadığından müəyyən formullarla həmin dövrün üstündən keçilir. Məsələn, statik səciyyə kəsb etdiyi üçün qadının hamiləlik dövründən bəhs olunmur, “doqquz ay, doqquz gün, doqquz saniyədən sonra bari-həmlini yerə qoydu” deyilərək həmin dövrün üzərində

dən keçilir. Yaxud “az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi” deyilərək qəhrəmanın yolda keçirdiyi zaman üzərindən keçilir. Ona görə nağıllarda hərəkət bildirən feillər xüsusi aktivliyi ilə seçilir: *yola çıxdı, yola düşdü, getdi, üz qoydu getməyə və s.*

Yol nağılı təşkil edən əsas xronotoplardan biridir. Elə bir nağıl mətni yoxdur ki, orada yol anlayışı olmasın. Yol həyatı əhəmiyyətli hadisələrlə – görüş, təsadüfi qarşılaşmalar, toqquşma, təqib, maneə və s. ilə zəngindir. Hətta elə nağıllar vardır ki, ancaq yol xronotopu üzərində qurulmuşdur. Yolda yaşanan, baş verən hadisələr süjetin yönünü, istiqamətini müəyyən edir. “Bostançı və Şah Abbas” nağılında Şah Abbasa nübar aparan bostançı yolda şahla qarşılaşır, cəsarətinə görə Şah Abbas onu mükafatlandırır. Vəzir bostançının yolda qabağını kəsib şahın verdiyi ənamı geri almaq istəyir, amma özü atından olur. Yaxud, Şah Abbasın yolda qarşılaşdığı qocaya verdiyi suallar (“yola nərdivan salaq”, “görəm, yeyib, yoxsa yeyəcək”) hadisələrin sonrakı inkişafını müəyyən edir. Qardaşların yoldakı izə görə itmiş dövənin əlamətlərini tapması “Ləlin nağılı”nda süjetin sonrakı inkişafına ciddi təkan verir.

Yolun nağılların təşkilində mühüm rol oynadığını yolla bağlı məkan elementlərinin – yol, cığır, yolayrıcı, yol kənarı kimi markerlərin xüsusi aktivliyindən də görmək mümkündür. Yol, sadəcə, məkan elementi deyil, eyni zamanda nağılların təşkilində, formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Sehrli nağıllarda qəhrəman köməkçi vasitələrlə, sehrli əşyalarla məhz yolda qarşılaşır. O, yolda ikən yeni dostlar, köməkçilər əldə edir ki, onlar da hadisələrin sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır, əsas məqsədə çatmaqda ona kömək edirlər. “Taxta qılınc” nağılında qəhrəman anasının vəsiyyəti ilə yol yoldaşını sınayır, ondan sonra onu yoldaşlığa qəbul edir. Həmin şəxs süjetin sonrakı inkişafında köməkçi rolunda çıxış edir, padşahın xəstə qızını sağaltmaqda qəhrəmana kömək edir (1, I c., 120). Qəhrəman köməkçiləri, sehrli vasitələri yolda əldə edir. Gül və Sınavərin əhvalatını öyrənməyə gedən qəhrəman həmin məkana yolda divlərdən əldə etdiyi sehrli xalçanın köməyi ilə gəlir (1, I c., 144). Yol nağıllarda cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol, hətta dəryada yol və s. formalarda təzahür edir. Forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, bunların hamısının ortaq cizgiləri vardır ki, həmin cizgilər bir yerdə yol obrazını təşkil edir.

Yol qəhrəmanın bir nöqtədən digər nöqtəyə gedərkən qət etdiyi məsafə deyil, həm də kompozisiya elementidir. Yerinə yetirdiyi funksiyaya görə nağıl strukturunun əsas elementlərindən biridir. Qəhrəman yolda müəyyən sınaqlara məruz qalır, sehrli əşyaları yolda əldə edir. Dərvişi öldürməyə gedən Qaraqaş sehrli qılıncı yolda qaranlıq meşədə qarşılaşdığı pirani qoca verir. Antaqonist personajlarla yolda qarşılaşılır. Oğlunu peşə öyrənmək üçün şəhərə aparan ata yolda Oxxayla qarşılaşır. Kiçik qızının istəyini yerinə yetirə bilməyən ata geri qayıdanda yolda dərvişlə qarşılaşır. Bəzi tədqiqatlarda yol anlayışına ölkələrin sahib olduğu ərazi prizmasından baxılır, rus insanının dünyaya “uzaqlıq”, “genişlik” müstəvisində baxması onun yaşadığı coğrafi mühitlə əlaqələndirilir. “Rusiya geniş ərazilərin, çöllərin, sahələrin, çayların olduğu bir ölkədir. Buna görə yol, yolayrıcı, kəsişmə (məsələn, yeddi yolun kəsişməsi) və s. semantik leksemlərlə reallaşan “yol” konsepti rus obrazını təqdim edir” (8, 242). Müəllif bir şeyi unudur ki, Rusiyanın geniş coğrafiyaya sahib olması son üç yüz ilin məhsuludur. Halbuki ona qədər nağıl süjetləri

artıq formallaşmış, xeyli inkişaf yolu keçmişdir. Digər tərəfdən, müəllifin Rusiyaya şamil etdiyi həmin xüsusiyyətlər başqa xalqlar, o cümlədən Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Azərbaycan nağıllarında da uzaq ölkələrdən, geniş çöllü-biyabanlıqlardan, ucsuz-bucaqsız səhralardan və sairədən söhbət açılır. Bu cür təsəvvürlər ölkənin sahib olduğu ərazi ilə deyil, xalqların dünya, ətraf aləm, onu təşkil edən məkan elementləri haqqında arxaik təsəvvürlərindən qaynaqlanır. Maraqlıdır ki, daha qədimlərə getdikcə insanların dünya haqqında təsəvvürlərinin bir-birinə olduqca bənzədiyinin, fərqliliyin yalnız detallarda, məişətdən gələn elementlərdə özünü göstərdiyinin şahidi oluruq. Ona görə də yol haqqında bir çox tədqiqatlarda söylənilən fikirlər eynilə Azərbaycan nağılları üçün də keçərlidir.

Nağıllarda qəhrəman çox vaxt yolla hərəkət etmir, evi tərk etdikdən sonra o, çölə, bəri-biyabana üz tutur. *Südəmən anasıynan, babasıynan halal-hümmət eliyib yola düşdü. Ağzını çevirdi bir bəri-biyabana getdi* (1, I c., 126); *İbrahim atını minib ağzın çevirdi bəri-biyabana* (1, I c., 148); *Lalə ilə Nərgiz çölə üz qoydular* (1, I c., 169).

Nağıl məkanı sərhədsiz, ucu-bucağı olmayan bir məkan kimi bizə təqdim olunur. Bu təsəvvürlər *bəri-biyaban*, *çöl*, *səhra*, *düzənlik* markerləri ilə reallaşır və nağıl məkanının ucsuz-bucaqsızlığı, açıqlığı haqqında təəssürat yaradır. Nağıllarda yol evdən başlayır və birbaşa çölə, çöllü-biyabana aparır. Qəhrəman çöllə, bəri-biyabanla hərəkət edir. Şəhərdən çıxan, öz məkanından ayrılan qəhrəman çölə, bəri-biyabana üz tutur. *Qız durdu yavaş-yavaş ağzın çevirdi bəri-biyabana* (1, I c., 241); *Məhəmməd ağzın çevirdi bəri-biyabana, gəlib bir çəməngaha çıxdı* (1, I c., 248); *İbrahim at mindi, üz qoydu şəhərdən çıxmağa. Az gedib çox dayandı, neçə mənzil keçib gəlib çatdı çöllü-bəri-biyabana* (1, II c., 57); *Bağbanın arvadı Şah Dəşküvarın şəhərindən çıxıb üz qoydu çöllü-bəri-biyabana* (1, II c., 24); *Atını minib üz qoydu çöllü-bəri-biyabana* (1, III c., 33). *Səhra* markeri də *çöl*, *biyaban* sözlərinin qarşılığı olaraq işlənir. *Ayağına dəmir çarıq geyib, əlinə dəmir əsa alıb səhraya üz tutur* (1, I c., 187). Yol anlayışı yalnız quru ilə bağlı deyil, suda da hərəkət zamanı yoldan istifadə olunur. “Tənbel Əhməd” nağılında qəhrəman çubuğu dəryaya vurur, dəryada açılan yolla gedib Hindistana çıxır (1, I c., 216).

Yolun, məsafənin uzaqlığı ya zaman bildirən sözlərlə, ya da məsafə bildirən ölçü vahidləri ilə ifadə olunur. Zamanla ifadə olunanda yolun neçə günlük olduğu diqqətə çatdırılır, “on günlük”, “üç günlük”, “bir aylıq yol” kimi ifadələr işlədilir. *Üç gün, üç gecə qiblə tərəfə yol gedir, div padşahın torpağına gəlib çatır* (1, I c., 77); *Yolun sağın qoyub üz qoydu soluna. On gün, on gecə yol getdilər* (1, II c., 35); *Yeddi günlük yolda mənim bir böyük bacım var, get onun yanına, bəlkə o bilər* (1, II c., 134); *Dərviş qırx günün səfərinə çıxır* (1, II c., 113); *Bəli, gəmi düşdü dəryanın içinə, gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə, on günlük yolu bir gündə gedib çatdı bir cəzirənin kənarına* (1, II c., 247); *Düz altı ay yol getdi, yeddinci aya dönəndə at finxırıb ayaqlarını yerə döydü* (1, II c., 105); *Yeddi illik uzaq bir ölkədə Şəms adlı bir qız var* (1, IV c., 9); *Yeddi gün, yeddi gecə yol gedəndən sonra gəlib çıxdılar yeddi yolayrıcına* (1, V c., 70).

Yolun uzaqlığı məsafə bildirən ölçü vahidləri ilə ifadə olunduqda isə “mənzil”, “ağac”, “səs mənzili” kimi ölçü vahidlərindən istifadə olunur. *Gəlib çıxdılar öz*

şəhərlərinin bir neçə ağaclığına (1, II c., 217); *Firəng qoşunu şəhərin bir ağaclığındadır* (1, II c., 32); *Qırx ağaclıq mənzil gedəndən sonra qabağına böyük bir dağ çıxacaq* (1, V c., 75); *Simurq qanad çalıb göylə bir neçə mənzil yol gedib gəlib bir yerə düşdü* (1, II c., 26); *Gülnar durub tez çıxdı ki, çatıb əhvalatı Məlik Məmmədə söyləsin, gördü ki, xeyr, onlar bir səs mənzilində gedirlər* (1, II c., 65); *Çəkip çarığın davanını, qırıp yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, nağıllarda mənzil olmaz. Az getdi, çox getdi, getdi çıxdı bir biyabana* (1, I c., 71); *Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gəlib çatdı həmin xalasıunun vilayətinə* (1, II c., 134); *Ey cavan, yetmiş ağaclıq yol gedərsən, görəcəksən dəryanın ortasında bir şəhər var* (1, IV c., 17); *Gəlib çatdılar öz şəhərlərinin bir neçə ağaclığına* (1, II c., 217).

Bəzən də zaman və məkan ifadə edən ölçü vahidləri bir arada işlənir. *Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni gündüzə, gündüzü gecəyə vurub gəlib çıxdılar məmləkətlərinə* (1, III c., 61); *Gəmi günə bir mənzil, teyyi-mənazil, bir neçə gün yol getmişdi* (1, I c., 39); *Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni günə qatdı, günü gecəyə, üç ay tamam at sürdü, üç ayın tamamında gəlib bir qalaçaya çatdı* (1, II c., 61).

Folklorda yol adı bir yol deyil, öz və yad məkanı, bu dünya ilə o dünyanı birbirinə bağlayan, bir-biri ilə əlaqələndirən yoldur. Ona görə yol o dünya varlıqlarının nüfuz edə biləcəyi məkandır və təhlükələrlə doludur. Qəhrəman yad məkana gedərkən yolda bir çox **maneə**lərlə qarşılaşır. Bu maneələr təbii maneə deyil, sonradan yaradılmış süni əngəllərdir. Çin padşahının qızlarına elçi gedən qardaşlar qadağan edilməsinə baxmayaraq, yol boyu qoruqda, qalaçada gecələyirlər. Hər dəfə də gecə onlara hücum edilir, yalnız kiçik qardaşın ayıqlığı sayəsində təhlükədən yaxa qurtara bilirlər (1, I c., 206). Cəmiyyət aşiq olduğu qızın dalınca gedərkən yolda suyun qabağını kəmiş əjdaha ilə qarşılaşır, əjdahanı öldürüb həmin maneəni aradan qaldırırdıqdan sonra yoluna davam edir (1, II c., 69). Təkcə yad məkana gedərkən deyil, yad məkandan qayıdarkən də qəhrəman yol boyu bu cür əngəllərlə qarşılaşır. Ümumiyyətlə, nağıllarda asan gedişin dönüşü çətin olur. K.Z.Ostrovskaya bunu belə ifadə edir: “Əgər “ora” (yad məkan – Xudaverdiyeva) yol ətraflı təsvir olunsunsa və nağılın bütün məzmununu əhatə edərsə, onda geriye yol artıq işarədir, final öncəsi bağlayıcı-epizoda qədər ixtisar edilə bilər. Burada istisnalar da vardır. Belə ki, geriye dönüşdə qəhrəmanın yeni maneələrlə üzləşməsi, “geri”yə yolu “ora” gedişdən daha maraqlı və naməlum edir” (12, 582). Qəhrəman yad məkana gedərkən heç bir maneə, əngəllə qarşılaşmayıbsa, onun dönüşü çətin olur. “İbrahim” nağılında göbəkəsməsinin dalınca qütbətə yollanan qəhrəman onunla evlənib öz ölkəsinə qayıdır. Gedişi asan olduğu üçün dönüşü çətin olur. Yolda əmisinin ona hədiyyə etdiyi toqqa yeddi qanad ifritə tərəfindən oğurlanır. Qəhrəman köbəkəsməsinə tərki edib toqqanın dalınca yollanır, yalnız yeddi ildən sonra oğurlanmış toqqanı əldə edib geri qayıdır (1, II c., 217). “Ağ quş” nağılında nağıl dəyərlərini əldə edib qayıdan qəhrəmanı yolda bir çox təhlükə gözləyir. Qızın atası küləyə dönərək onu atdan salıb öldürmək istəyir, qızın əmisi at cildinə girərək onu öldürməyə çalışır, ən nəhayət, qızın qardaşı ilan cildinə girib nikah gecəsi qəhrəmanı sancmaq istəyir. Qəhrəman Ağ quşun sayəsində bu təhlükələri atladır (1, II c., 102). “Məlikməmməd” nağılında da biz bu anlayışı görürük. Divi öldürüb qızları xilas edən qəhrəman

geri qayıdarkən qardaşlarının xəyanəti ilə üzləşir. Qardaşları ipi kəsib onu quyuda qoyurlar (1, IV c., 169). “Hatəm” nağlında da İbrahim atasının gözü üçün dərman əldə edib qayıtdıqdan sonra ona paxıllıq edən qardaşlar onu su quyusuna salırlar. İbrahim Mələkxanımın sayəsində quyudan xilas olur, ona xəyanət etmiş qardaşlarını öldürüb taxta çıxır (1, III c., 48); “Siman” nağlında Siman Pəridux xanımı alıb geri qayıtdıqda yolda maneə ilə qarşılaşır. Tilsimkar qarı Simanın yolu üstündə bütün suları qurudub tilsimdən bir odan yaradır. Siman həmin odandan su içmək istədikdə tilsimə düşüb qalır (1, II c., 45). Bu cür əngəllər qəhrəmanın dönüşünü çətinləşdirir, onun qarşısında əlavə maneələr yaradır. O, düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün həmin maneələri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalır. V.Y.Proppun da ifadə etdiyi kimi, yeni bədbəxtlik yeni gedişlər yaradır və bu şəkildə bəzən bir hekayəyə bir düzün nağıl qoşulur (13, 55). Toqqası oğurlanan İbrahim toqqasının dalınca gedir, bir çox macərələr yaşayır, yeddi qanad ifritənin yanan tiyanını söndürür, Ağ divi öldürür, ondan sonra toqqasını əldə edib geri qayıdır. Siman Simuruq quşunun verdiyi qılınc sayəsində tilsimi sındırıb odandan çıxmağa nail olur. Qardaşları Məlikməmmədi quyuda tərkdəndən sonra o, qaranlıq dünyaya gəlib çıxır, suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürür, Simurq quşunun balalarını yemək istəyən əjdahanı öldürür, əvəzində Simurq quşu onu işıqlı dünyaya çıxarır.

Yad məkana gediş çətin olubsa, bu zaman onun dönüşü daha asan olur. Bəhrəm Ağ çeşmə daşını gətirməyə gedəndə yolda əjdahanı öldürür, divlərin göyərçini ilə yarışır, çeşmə başında onlara hücum çəkən divi öldürür. Gedərkən müxtəlif maneələri dəf etdiyi üçün dönüşü asan olur (1, III c., 172). Yol maneələrinin başqa bir formada ifadəsinə toy mərasimində rast gəlirik. Qız evindən qayıdan gəlin məşinimin yolda önünün kəsilməsi, nağıllardakı yol maneələrinin başqa bir formada ifadəsidir. Nağılların strukturu ilə toy mərasimi arasındakı bənzərlik folklorda araşdırıldığından bunun üzərində durmaq niyyətimiz yoxdur (5). Amma bu bənzərliyin özü onu göstərir ki, yol haqqında təsəvvürlər istər verbal, istər qeyri-verbal olsun, bütün folklora sirayət edərək mətnlərin təşkilində, onların strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Yol eyni zamanda bir **mədəniyyət aktı**dır. Təsadüfi deyilməyib ki, mədəniyyət yoldan başlayır. Mədəniyyət hadisəsi kimi yol öz məkanla, bu dünya ilə bağlıdır. Yol o dünya üçün yad elementdir. Yad məkana gedən yolun əyri-üyrü, kələ-kötür olması, dar bir cığırdan ibarət olması əslində yolsuzluğun başqa bir formada ifadəsidir. O dünyada yol anlayışı yoxdur. “Şahzadə Mütəlib” nağlında tacirin dağın başında ölümə tərkdəndə qəhrəman dağdan enmək üçün yol tapa bilmir. Yalnız tülkünü təqib edərək dağdan enə bilir. Dirilik suyu dalınca Zülmət dünyasına gedən İskəndər oradan balasını çöldə buraxdıqları madyanın sayəsində çıxıb bilir. Yol çəkmək, yol salmaq bir mədəniyyət aktıdır. Yol da bir mədəniyyət hadisəsi kimi ancaq öz məkanla bağlıdır, bu dünyaya məxsus məkan elementidir. O dünyada – demonik varlıqların yaşadığı məkanda yol anlayışı yoxdur. Ona görə qəhrəman demonik varlıqların yaşadığı məkana gəldikdə adətən içəri girməyə yol tapa bilmir. Ya su kufulundan, ya da müəyyən lövhələrdən istifadə etməklə içəri girə bilir. Sehrli

köməkçilər yad məkana gedən qəhrəmana yolu deyil, istiqaməti göstərir. Qəhrəman həmin istiqamətə doğru hərəkət etməklə yad məkana gəlib çıxır.

Cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol kimi məkan elementlərinin işləndiyi məqama diqqət yetirsək, yolsuzluğun ancaq yad məkanla əlaqədar olduğunu görürük. Yolun olmaması, yolun əyri-üyrülüüyü, kələ-kötürlüyü, məkana gedən yolun ancaq cığır olması dağ, meşə, zülmət dünyası, o dünya kimi marginal məkanlar üçün xarakterikdir. “İlan və qız” nağlında ilan evləndiyi qızı əyri-üyrü yollardan apararaq yaşadığı mağaraya gətirir (1, V c., 233). “Naşükür qız” nağlında qızın meşədə qarşılaşdığı qarının evi hündür bir dağın başında olur. Dağa ancaq kələ-kötür bir cığır qalxır, qarı həmin cığırda qızı dağın başına qaldırır (1, V c., 264). Başqa bir nağilda ortancıl qardaş meşədən çıxmağa yol tapmır, ayı onu parçalayır. Həmin nağilda böyük qardaş cığırda hərəkət edərək divin mağarasına gəlib çıxır (1, III c., 170). Yolsuz məkana yol salmaq, yol açmaq hamama mıx çalmaqla, qəbiristanlıqda halva çalmaqla eyni anlama gəlir. Yol salındığı təqdirdə həmin məkan öz səciyyəsinə itirir, qorxulu, təhlükəli olmaqdan çıxır. “Siman” nağlında qəhrəman tilsimə düşdükdən sonra qarşısına sıx, keçilməz bir meşə çıxır, elə ki meşəni qırmağa, özünə yol açmağa çalışır, meşə yoxa çıxır, onun qarşısında çöllü-biyabanlıq açılır (1, II c., 45). Ucu-bucağı görünməyən, keçilməz derya ondan yol açıldıqdan sonra artıq ram edilir, onu keçmək, qət etmək daha asan olur (1, I c., 216).

Yolla qapı evkivalent elementlərdir. Belə ki, qapı evin təhlükəsizliyi üçün vacibdirsə, yol da məkanın təhlükəsizliyi üçün vacibdir. Başqa sözlə, yol yoxdursa, məkana yad varlıqların gəlməsi də mümkün deyil. Ona görə də yad məkanın əsas xüsusiyyətlərindən biri yolsuzluqdur. Meşəyə düşən qəhrəmanın azıb qalması, meşədən çıxmaq üçün yol tapmaması bu təsəvvürlə bağlıdır. Meşənin insan ayağı dəyməyən bir yer kimi təsvir olunması da, yolsuzluğun, yolun olmamasının bir göstəricisidir. Yolsuz məkan qapısız bina kimidir. Qapı evə daxil olmaq üçündürsə, yol da məkana daxil olmaq üçün qapıdır. Qapının yoxluğu necə evin təhlükəsizliyi anlamına gəlersə, yolun yoxluğu da məkanın təhlükəsizliyi deməkdir.

Yolun olması yad ünsürlərin məkana girə biləcəyi deməkdir. Ona görə yad məkana gedən yollar daim mühafizə olunur, keşikçilər o yolu müşahidə altında saxlayırlar. Yad məkana gedən qəhrəman öncə həmin maneələri aradan qaldırmalıdır ki, getdiyi məkana çatıb bilsin. Divlərin işıq saçan şamını və mərmər daşını gətirməyə gedən qəhrəman həmin məkana çatana qədər yolu mühafizə edən Kərə divlə, sonra Qara divlə vuruşur, ondan sonra divlərin məkanına gəlib çatır (1, V c., 75). Yad məkan üçün əsas təhlükə yoldan gəldiyindən o yol daim müşahidə altında saxlanılır. “Siman” nağlında Dəzivar padşah əlində durbin ətrafı müşahidə etdikdə otlağına at buraxıldığını, Simanın özünün isə bir çəmənlikdə yatdığını görür (1, II c., 31). Yad məkana aparıcı yolun təhlükəsizliyi təmin edən vasitələrdən biri də tilsimdir. Çin padşahının qızının dalınca gedən Məliklə Keçəlin qarşısına yolda dovşan çıxır. Dovşan o tərəfə bu tərəfə tullanaraq özünü onlara sevdirməyə çalışır, amma onlar dovşana fikir vermədən yollarına davam edirlər. Daha sonra tülkü cildinə girmiş küpəgirən qarına rast gəlirlər. Qarı nə qədər çalışsın, onlardan sirrə ala bilmir. Qarıdan ayrıldıqdan sonra onları təqib

etməsin deyə atların nalını söküüb tərsinə nallayırlar. Daha sonra ahuya rast gəlirlər, ona yem verib yollarına davam edirlər. Bu cür tilsimlər yad məkanın təhlükəsizliyi üçündür. Təbii ki, qəhrəman təkbaşına bunun öhdəsindən gələ bilməzdi. Yolda qarşılaşdığı köməkçilərdən aldığı məsləhətlər sayəsində həmin maneələri aradan qaldıra bilir. “Əsl dost” nağlında keçəli yoldakı maneələri haqqında qalaçada qarşılaşdıqları dərvişlər xəbərdar edir.

Yol xronotopunu təşkil edən əsas elementlərdən biri də **yolayırıcı**dır. Yolayırıcının nağılların təşkilində böyük rolu vardır. Köməkçi vasitələr qəhrəmana yolayırıcında qoşulur, əsas məqsədə çatmaqda ona kömək edir, məqsədə çatdıqdan sonra həmin yolayırıcında ondan ayrılırlar. *Şəkildə gördüyü qızın dalınca gedən Cantiqə dörd yolun ayrıcına iki nəfər – Göydə Ulduz Tanıyan və Dəryayi-Cahangir qoşulur* (1, II c., 71); *Bəni-daş şəhərinin sirrini öyrənməyə gedən qəhrəman yeddi yolayırıcında qoca bir abidə rast gəlir* (1, V c., 103); *Məhəmməd pəhləvan dörd yolun ayrıcında qoca dərvişlə qarşılaşır, dərviş əjdahadan dönmə arvaddan xilas olmağın yolunu ona öyrədir* (1, V c., 230). Yolayırıcılar adətən kəşişən yolların sayına görə adlandırılır. Bu məqsədlə “üç yolayırıcı”, “yeddi yolayırıcı”, “qırx yolayırıcı” kimi ifadələr işlədilir: *Hatəm yeddi yolun ayrıcında imarət tikdirir, imarətə qırx qapı qoydurur* (1, III c., 24); *Sənubər yeddi yolun ayrıcında imarət tikdirir, yoldan gəlib keçənləri o imarətdə yeməyə qonaq edir, onlardan başlarına gələn qəribə hadisələri xəbər alır. Bu yolla itkin düşmüş Yusifin yerini müəyyənləşdirir* (1, V c., 68); *...gecəni gündüzə qatıb, gündüzü gecəyə, bir neçə gündən sonra gəlib çıxdı həmin qırx yolun ayrıcına* (1, III c., 57). Yollar fərqli adlarla təqdim olunur. “Şah oğlu Bəhrəm” nağlında Ağ çeşmə daşından gətirməyə gedən qardaşlar üç yolun ayrıcına gəlib çıxırlar. Yollardan birinin üstünə “axtaran tapar”, o biri yola “get, ağıllı ol, gəl”, üçüncü yola isə “gedən gəlməz” yazılmışdı. Böyük qardaş birinci yolla, ortancıl qardaş ikinci yolla, kiçik qardaş isə “gedər-gəlməz” yolla gedir (1, III c., 169); “Üç qardaş” nağlında qazanc dalınca evi tərk edən qardaşlar üç yolayırıcına gəlib çıxırlar. Məlikməmməd qardaşlarına digər yolla getməyi təklif etsə də, qardaşları onunla razılaşmır, üçü də eyni yolla – gedər-gəlməz yolla gedirlər (1, IV c., 197); “Əcəm oğlu İbrahim” nağlında qəhrəman meşənin içində iki yolayırıcına rast gəlir: biri gedər-gəlməz, o biri salamat yol. Qəhrəman gedər-gəlməz yolla hərəkət edir (1, III c., 197); “Cəlayivətən” nağlında qəhrəman pəncərədən baxanda iki yol görür: biri gedər-gələr, o biri gedər-gəlməz yol (1, III c., 246).

Yollar yalnız adlarına görə fərqləndirilmir, eyni zamanda istiqamətə görə də fərqləndirilir. Çil madyanı gətirməyə gedən qəhrəman meşədə üç yol ayrıcına gəlib çıxır. Sağ və sol yolla deyil, orta yolla hərəkət edir (1, IV c., 252); “Yusiflə Sənubər” nağlında pəri qızları gətirməyə gedən qəhrəman iki yolayırıcına çıxır: yollardan biri günbatana, o biri günçixana gedir. Qəhrəman günçixana tərəf gedərək pəri qızların çimdiyi bulağa gəlib çıxır (1, V c., 80); *Şəkildə gördüyü qızın dalınca Xan-xaniçinin vilayətinə gedən Siman iki yolayırıcına çıxır: yolun sağını qoyub sol yolla hərəkət edir və Div Firuzun şəhərinə gəlib çıxır* (1, II c., 35). Yolayırıcı iştirak edən nağıllarda qəhrəman bir qayda olaraq gedər-gəlməz yolu seçir, yollar sağ və sol deyər fərqləndirilibsə, sağ, üç yolayırıcı kimi təqdim olunubsa, orta yolu seçir, digər yolla

isə o biri qardaşlar hərəkət edir. O biri yolla hərəkət edən qardaşalar mənfi aqibətlə üzləşirlər. “Şah oğlu Bəhrəm” nağlında böyük qardaş divin məkanına gəlib çıxır, div onu öldürür. Ortancıl qardaş meşədə azıb qalır, ayı onu parçalayır.

Forklorsünaslıqda yolayrıcı insan taleyi ilə əlaqələndirilir. M.Baxtin yazır: “... folklorlarda yol heç zaman adi yol deyil, həmişə ya bütün, ya da qismən həyat yoludur; yol seçimi – həyat yolu seçimidir; kəsişmələr folklor insanının həyatının dönüş nöqtələridir; doğma evdən çıxıb evə qayıtmaq həyatın yaş dövrləridir (gənc olaraq ayrılır, kişi olaraq qayıdır); yol nişanələri – taleyin əlamətləridir və s.” (6, 157). M.Baxtinin bu fikirləri sonralar başqa tədqiqatçılar tərəfindən də təkrarlanmış və folklorlarda yol tale yolu kimi təqdim olunmuşdur. S.V.Kirilyuk yazır: “Nağılın təşkilində həmişə açar rolu oynayan yol yalnız gerçəkliyin bir parçası, fəaliyyətin icra olunduğu yer kimi dərk olunmur, həm də qəhrəmanın həyat yoldur” (7, 104). Fikrimizcə, nağıllardakı yolayrıcının insan taleyi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu məsələdə S.Neklyudov daha haqlıdır. Yolayrıcı yolun mifoloji xüsusiyyətlərini (təhlükəli, qorxulu olması) qabartmaq məqsədilə istifadə olunan bədii priyomdur (11).

Xalq arasında belə bir məsəl var ki, bir insanı tanımaq üçün onunla yol yoldaşı olmalısın. Yol insanları bir-birinə tanıdır. Neçə yoldaşlıqların, dostluqların əsası yolda qoyulur, dost yolda sınınilır. Nağıllarda da yol yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə həm də **sınaq** yeridir. “Taxta qılnc” nağlında qəhrəman anasının məsləhəti ilə onunla yol yoldaşı olan şəxsi sınayır. Fətiri bölməsi üçün ona verir, onu qəsdən yolda gözlədir, yol yoldaşına dalına minib çaydan keçməyi təklif edir. Sınaqdan keçdikdən sonra onunla yol yoldaşı olur (1, V c., 244); Qızlarını padşaha oğulluğa vermək istəyən ata onları yolda sınayır. Pəhləvan qiyafəsində qarşılmasına çıxıb onlarla güləşir, yalnız kiçik qız bu sınaqdan uğurlu çıxdığı üçün onu padşaha oğulluğa verir (1, V c., 100). Şəms bacısını xilas etməyə gedən Tapdığı sınamaq üçün pəhlivan qiyafəsində yolun dar yerində onun qarşısına çıxır. Üç gün üç gecə onunla qılnc çalır, nizə vurur, yalnız bundan sonra ona bacısının dalınca getməyə icazə verir (1, IV c., 59). Qəhrəmanın fiziki gücünü qabartmaq, onun bahadırlıq keyfiyyətlərini üzə çıxartmaq üçün bu cür qarşılaşmalardan, yol sınaqlarından bahadırlıq nağıllarında daha çox istifadə olunur. Əyninə pəhləvan qiyafəsi geyinmiş Pəridux xanım yolda Simanla qarşılaşır, üç gün-üç gecə onunla döyüşür, yalnız üçüncü gün Siman onun kürəyini yerə vura bilir (1, II c., 44).

Yol xronotopunun təşkilində iştirak edən əsas elementlərdən biri də **təsadüfi görüşlər**dir. Yol təsadüfi görüşlərlə zəngindir. Bu detal bahadırlıq nağılları üçün xarakterikdir. Qəhrəman səfəri zamanı yolda təsadüfi adamlarla qarşılaşır. Kəl Həsən Pəri xanımı xilas etməyə gedərkən yol kənarında nişanlısı qaçırılmış şəxslə qarşılaşır (1, II c., 170); Siman Pəridux xanımın dalınca gedərkən bir quyunun başında qardaşı tilsimə salınmış yaşlı adamla qarşılaşır (1, II c., 34); Soltan İbrahim şəkildə gördüyü Nuşapəri xanımın dalınca gedərkən yolda nişanlısı əlindən alınmış şəxslə qarşılaşır (1, III c., 251). Həmin gedişlər qəhrəmanı hədəfdən uzaqlaşdırır, o, yolda qarşılaşdığı və ondan kömək istəyən həmin adamlara kömək edir, onları öz sevgilisinə, qardaşına və s. qovuşdurur, ondan sonra öz məqsədi dalınca yollanır. Bu cür epizodlar hesabına bahadırlıq nağıllarında məkan həddindən artıq

genişlənir. Nağıl məkanının bu qədər fərqli məkanlardan təşkil olunması yalnız bahadırlıq nağılları üçün xarakterikdir. Bahadırlıq nağıllarında qəhrəman aktiv personaj tipidir. Köməkçinin funksiyalarının daralması, sehrlı vasitələrin nağıl strukturundan çıxması, qəhrəmanın fiziki gücünün ön plana çıxarılması onu aktiv bir personaja çevirir. Həmin aktivliyə nail olmaq üçün isə bir-iki məkan kifayət etmir, bunun üçün geniş bir məkan lazımdır. Hər yeni məkan eyni zamanda, yeni qarşılaşma, yeni ziddiyyət, yeni bir düşmən deməkdir. Ona görə də bahadırlıq nağıllarında qəhrəmanın fəaliyyəti bir-iki məkanla məhdudlaşmır. Söyləyici bahadırın fiziki gücünü nümayiş etdirmək, bahadırlıq keyfiyyətlərini üzə çıxartmaq üçün onu məkan-məkan gəzdirir. Bunun üçün Simanın hərəkət trayektoriyasını izləmək kifayətdir. “Siman” nağılında hadisələr səkkiz fərqli məkanda cərəyan edir: *Dəşküvar padşahın vilayəti, Dəzivar padşahın vilayəti, Div Firuzun şəhəri, Xan-xanı-Çinin vilayəti, Ocıbinix padşahın məkanı, meşə, çöllü-biyaban* və s. Təsadüfi yol görüşləri də bu məqsədə xidmət edən kompozisiya elementlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki, bahadırlıq nağıllarından bəhs olunan araşdırmalarda əsas məqsədlə heç bir əlaqəsi olmayan bu görüşlərin nağılların komponentəri arasında əlaqəni pozduğu, bahadırlıq nağıllarını müxtəlif epizodların yığnağına çevirdiyi vurğulanır (3, 47). Yolla bağlı əsas anlayışlardan biri də **təqib**dir. Yad məkandan qayıdan qəhrəman o dünya varlıqları tərəfindən təqib olunur. “İlan və qız” nağılında təqibdən qaçan qəhrəman öncə arxaya su atır, arxalarında dəryayi-ümman əmələ gəlir. Sonra ülgüc atır, ülgüc divlərin ayağını doğram-doğram edir, axırda da duz atır, duz divlərin yarasını yandırır. Bu yolla təqibdən qurtulurlar (1, V c., 229). Təqiblə bağlı maraqlı detallardan biri də təqibin təbiət hadisələri ilə müşayiət olunmasıdır. Təqib olunanda arxada çovğun, tufan qopur, təqibdən qurtadıqda isə arxada gün doğur, hər tərəf işıqlanır (1, V c., 236). Başqa bir nağılda həmin təbiət hadisələri məkanla əlaqələndirilir. Təqibdən qaçanlar nə qədər ki demonik varlıqların məkanındadırlar, onların arxalarında qara duman, çovğun, çiskin olur, həmin məkandan çıxdıqdan sonra artıq gözəl bir gün doğur. Arxalarında gün doğandan sonra arxayın olurlar ki, divlərin sərhəddindən çıxıblar (1, IV c., 99).

Yol evdən, öz məkandan başlayır, evdə də bitir. Qəhrəman nə qədər uzaqlara getsə, öz xoşbəxtliyini yad məkanda axtarsa da, yekunda yenə öz məkanına, öz evinə qayıdır. Bir bayatıda deyildiyi kimi: gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı. Bu dördlük nümunəsində səslənən fikir əslində həmin təsəvvürlərin lirik bir ifadəsidir. Burada da insanın qürbətdə əylənməsi, yaşaması, axırda da vətənə, öz məkana dönməsi təlqin olunur. İnsan ömrü bir yol kimi təsəvvür edilir. Bu yolun başlanğıcı olduğu kimi, onun sonu da vardır və bu son qəhrəmanın doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı məkanda bitir. Folklorda yolun “zamanın maddiləşmiş bir şəkli” olduğu qeyd olunur (12, 579). Bundan çıxış edərək deyə bilərik ki, nağıllarda məkanın bu şəkildə təşkili, yəni hər şeyin çıxdığı, başladığı nöqtəyə qayıtması zamanın dövrəvililiyi haqqında təsəvvürlərdən qaynaqlanır. Arxaik təfəkkürdə zaman düzxətli deyil, dövrəvi təsəvvür olunmuşdur. Zaman su kimi düz axmır. O, insana bənzədilir: insan kimi doğulur, böyüyür və qocalır. Bunu zamanın metaforik ifadəsi olan Dünya qarısı obrazının timsalında daha

əyani görmək olar. Bu obrazın nağıllarda iki variantına rast gəlinir. Bir variantda qarı ilin fəsillərinə bənzədilir və buna uyğun olaraq insanın gənclik, cavanlıq dövrü yazıya, orta yaşlılıq dövrü yaya, ahıl dövrü isə qışa bənzədilir. Digər variantda isə qarı günü təmsil edir. Bu zaman səhər insanın gənclik dövrünü, günorta orta yaşlı, axşam isə qocalıq dövrünü təmsil edir. Yaşlılıq, qocalıq dövrü ilə zaman bitmir, o, yazın gəlməsi, səhərin açılması ilə yenidən doğulur, amma bu dəfə daha gənc, daha tərəvətli şəkildə. Nağıllarda da qəhrəman öz ölkəsindən nə qədər uzaqlarda olsa da, axırda yenidən çıxdığı yerə, öz ölkəsinə qayıdır. Nağıllar, bir qayda olaraq, qəhrəmanın çıxdığı, ayrıldığı məkana, başlanğıc nöqtəsinə qayıtması ilə tamamlanır. Bu təkcə qəhrəman üçün xarakterik deyil, köməkçi personajlarda da bunu izləmək mümkündür. Köməkçi personajlar qəhrəman yolda ikən ona qoşulurlar, bütün səfər boyu onu müşayiət edirlər, əsas məqsədə çatmaqda ona kömək edirlər. Qəhrəman əsas məqsədə çatdıqdan sonra onlar nağıl ömürlərini başa vurduqları, fəaliyyətsiz bir personaja çevrildikləri halda belə yenə də qəhrəmanı tərk etmirlər. Geri qayıdanda yol boyu onu müşayiət edir, yalnız qəhrəmanla tanış olduqları yerə çatdıqdan sonra ondan ayrılırlar. Vəzirin qəbiristanlıq qırağında tapdığı quru kəllə 40 qan etdikdən sonra yenidən onu tapdıqları yerə – qəbiristanlığa qayıdır. Hər şeyin başladığı yerdə bitməsi zamanın dövrəvililiyi haqqında təsəvvürdən irəli gəlir. Maraqlıdır ki, köməkçi qəhrəmana qoşulur, səfər boyu onu müşayiət edir, amma sanki heç zaman keçməyib. Geri qayıtdıqda Palazqulağın qulağının izi torpaqda olduğu kimi qalır, lüt adam dəyirmanı necə işlək vəziyyətdə qoyub gedibsə, qayıdanda da eyni vəziyyətdə işləməkdə davam edir (1, IV, 74). Qızın boynuna sarılmış ilanı açmaqda qəhrəmana kömək edən ölünün qəbri sanki indicə açılmışdır kimi öz təzəliyini qoruyur (1, V c., 161). Beləliklə, zaman başlanğıcların intəhasız növbələşməsindən ibarətdir (2, 410). Nağıllar da hər şeyin başlanğıca, sıfır nöqtəsinə qayıtması ilə tamamlanır.

Yol anlayışına bir qədər geniş yanaşaq, yəni qəhrəmanın evdən ayrılması və evə qayıtmasına qədər qət etdiyi məsafəni yol hesab etsək, onda deyə bilərik ki, nağılların strukturu başdan-başa yoldan ibarətdir. Başqa sözlə, nağıllar qəhrəmanın yol sərgüzəştlərinin, yolda başına gələn hadisələrin verbal bir ifadəsidir. Bu yol adı bir yol deyil, o, ömür yoludur, rifah yoludur. Bu yol qəhrəmanı şəxsi xoşbəxtliyə aparır, sosial rifaha aparır bir yoldur. Bu yol fərqli məkan markerləri, müxtəlif ifadə formaları ilə birlikdə nağıl məkanını formalaşdıran yoldur. Ona görə yol xronotopunun öyrənilməsi bizə eyni zamanda bu məkanın necə təşkil olunduğunu başa düşməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I-V cidlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2003, 418 s.
3. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.

4. Арутюнова Н. Д. Путь по дороге и бездорожью // Логический анализ языка. Языки динамического мира. Дубна: Международный университет природы, общества и человека, 1999, с. 3-17
5. Байбурин А., Левинтон Г. Волшебная сказка и свадьба // Сборник статей молодых филологов к 50-летию профю Ю.М.Лотмана, Тарту, 1972, с.67-85
6. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975, с. 234-407
7. Кириллук С.В. Пространственный код понятия дорога в немецкой народной сказке Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32): в 2-х ч. Ч. II. с. 104-107
8. Навразова Т.Г., Довлеткиреева Л.М. Концепт «дорога» в русской языковой картине мира // Взгляд современной молодежи на актуальные проблемы гуманитарного знания. Материалы ежегодной межрегиональной студенческой научно-практической конференции. Грозный, 2017, с.241-245
9. Невская Л.Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде // Структура текста. М.: «Наука», 1980, с.228-239
10. Неелов Е.М. Волшебно-сказочные корни научной фантастики. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986, 200 с.
11. Неклюдов С.Ю. Движение и дорога в фольклоре // <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov26.htm>. *Daxil olunub*: 02.12.2020
12. Островская К.З. Концепт путь-дорога как эквивалент концепта испытание в концептосфере народной волшебной сказки // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2018, № 12(90), ч. 3, с. 579-583
13. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. М.: «Наука», 1969, 170 с.
14. Топорова Т.В. Лингвистический анализ обозначений дороги, пути в русских былинах // Вестник славянских культур. Москва, 2018, Т. 49, с. 223-237
15. Черепанова О.А. Путь и дорога в русской ментальности и древних текстах // Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции. СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999, Вып. 7, с. 29-34

